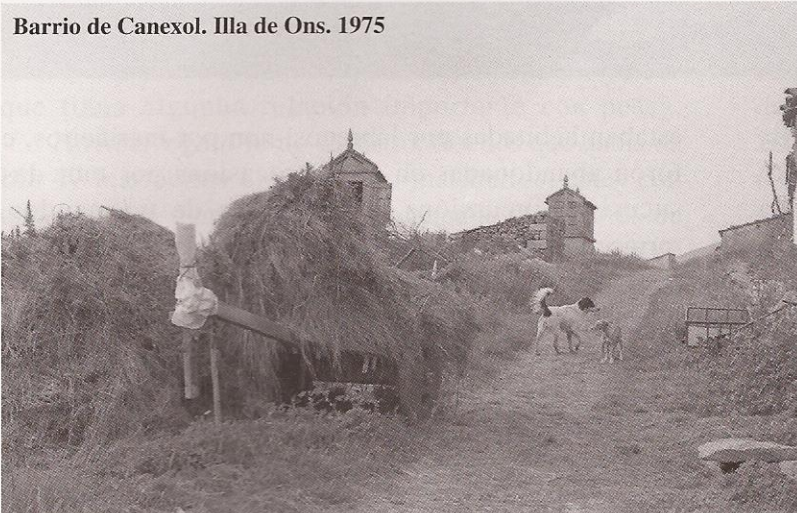

ONS, ONZA, LOUXO E SAN XULIÁN DE AROUSA NO CATASTRO

Por: Francisco Calo Lourido

A colección histórico-documental dos arquivos provinciais máis consultada é moi posible que sexa o Catastro do Marqués da Ensenada. Os historiadores úsana como unha fonte primaria utilísima por mostrar unha foto fixa, ou mellor unha ecografía, que nos aproxima á realidade de mediados do século XVIII. Pero tamén moitos alleos á práctica da Historia recorren a ela por razóns que

Barrio de Canexol. Illa de Ons. 1975

teñen máis de económicas que de científicas (por exemplo, lindeiros dos montes en man común...). En Pontevedra realizouse o Catastro no ano 1751 e, no seguinte, foise facendo o da provincia. Con tódalas reservas coas que nos debemos aproximar a uns documentos que tiñan como finalidade última a de servir de base catastral, é dicir, de inventario sobre o que cotizar a facenda, o que espontaneamente invita ó ocultismo, imos facer nós agora unha pequena singradura por el, recorrendo catro das nosas illas pontevedresas e contribuíndo así a este número monográfico sobre as illas galegas.

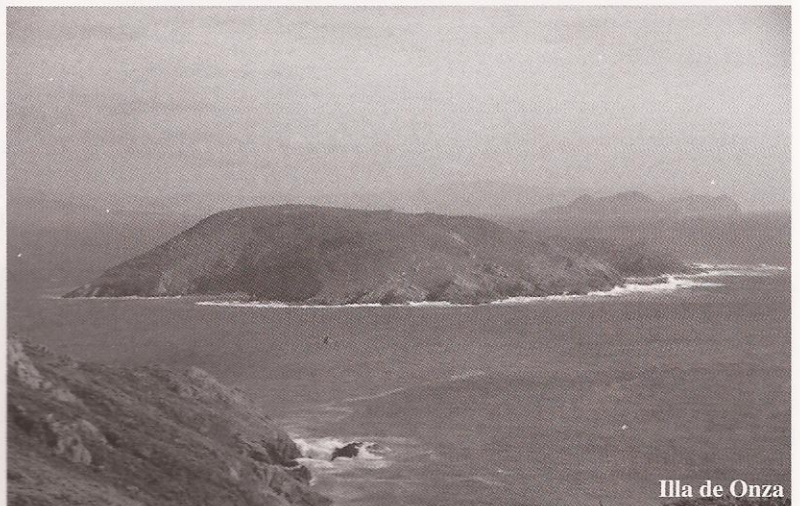
Na parte correspondente á Xurisdición da Lanzada hai unha descrición das illas de Ons, Onza e Louxo, máis coñecida hoxe como A Toxa. As tres teñen en común o feito de non contar con habitantes nese ano de 1752. Vexamos o que delas se nos deixou dito, traducindo unicamente o orixinal español ó galego.

“**Illa de Ons.** Tamén é pertencente a esta Xurisdición a Illa nomeada de Ons, situada no Mar

da Lanzada, na bocana da Ría de Pontevedra, e a poñente da freguesía de Noalla, que é a terra firme máis inmediata, e dela a outra Illa haberá media legua de mar, a cal, segundo tradición xeralmente recibida, foi poboada e constitúe unha freguesía anexa a esta Xurisdición, de cuxa parroquia e doutros edificios se conservan actualmente os vestixios e monumentos, e terá de N. a S. unha legua, de

L. a P. un cuarto e de circunferencia dúas leguas e media, e todo o seu terreo está inculto: parte do chan produce pasto, do que se aproveitan, xeralmente, cantos queren levar a ela gando mular e bravo (*cerril*); pero non de la nin vacún, polo medo de que llelo rouben as embarcacións inimigas que adoitan facer augada na dita Illa, así como resgardarse nela contra o temporal; outra parte produce toxo, que tamén utilizan os que queiran collelo, tanto os veciños deste partido, como os da outra banda do mar, rozando (*leñando*) nela uns e outros en comunión; e producirá, cada ano, dous mil carros de toxo.

Illote de Onza. Asemade pertence a esta Xurisdición outro illote nomeado de Onza, inmediato ó antecedente, e ó mediodía del, que terá un cuarto de legua de circunferencia, cuxo terreo é inútil e o máis del pedregoso, a excepción de tal ou cal mancha que produce pasto para algún gando mular que se queira expor nel.

Illa de Onza

Illa de Louxo. Igualmente hai outra illa, nomeada Louxo, situada ó Leste da vila e Porto de San Martiño do Grove, distante de terra cincuenta pasos. Terá un cuarto de legua de latitude e media legua de lonxitude, a cal está cultivada e pertence ós veciños de dito porto, que a teñen dividida entre eles en pezas de labranza e doutras especies, e cada un declarou e expresou as súas na súa respectiva relación”.

Esta descrición textual do Catastro fai innecesaria calquera comentario. Queda claro que as tres illas estaban, nos mediados do S. XVIII, absolutamente despoboadas; pero, máis ou menos esporadicamente ou de xeito máis habitual, os veciños de Noalla e Bueu (“da outra banda do mar”) ceibaban gando nas illas de Ons e Onza e aproveitaban o toxo que medraba espontaneamente. Non figura nin o nome do propietario nin o da familia Montenegro, feudataria desde principios do S. XVI; pero seguiría pertencendo á Igrexa de Compostela, que a recibira en doazón de Afonso III, xunto coa súa igrexa de San Martiño, o 6 de maio do ano 899, así como a illa de Arousa, coa igrexa de San Xulián, a de Sálvora, tamén coa súa, e a Igrexa de San Vicente do Grove¹. Cómpre facer notar que, naquela altura, estas illas, O Grove tamén o era,

estaban habitadas por labregos, non por mariñeiros, e foron abandonadas en moitas ocasións por mor das sucesivas incursións devastadoras de normandos, sarracenos e ingleses². Outro tanto podemos dicir da illa de Louxo, que aparece citada na doazón que a nai de San Rosendo fixo ó mosteiro de Celanova, en 938, e na que figuran, entre outras, media vila de Bueu, unhas pesqueiras no Grove e 30 salinas, que están nunha corte (denominación usual para o conxunto de tallos salineiros) na illa de Loyxo (sic)³.

Nestes tempos, nos que a agricultura mudou escandalosamente neste noso país, no que as terras se deixan a monte e os tractores substitúen as vacas, hoxe estabuladas, o aproveitamento do toxo non ten xa utilidade ningunha. Por iso resulta difícil de valorar a importancia que os 2 000 carros, que de Ons se sacaban cada ano, tiñan para as terras de Noalla e Bueu. A illa do Grove estivo, desde moi cedo, dividida en dúas freguesías, unha labrega (San Vicente) e outra mariñeira (San Martiño). A pouca terra cultivable que os habitantes desta última tiñan complementábase cos menos de dous quilómetros cadrados desta illa de Louxo⁴, chan e con manancial que logo sería aproveitado, como é ben sabido, con fins terapéuticos.

ACTIVIDADES “Pineiróns”

Agradecemento á:

CONCELLO DE O GROVE

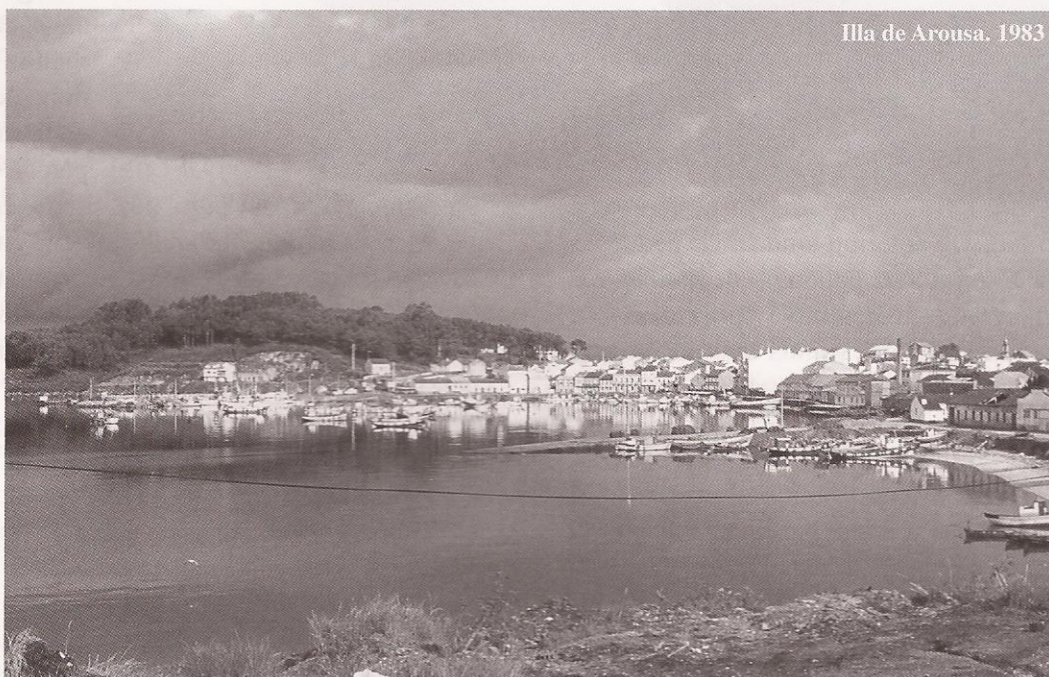
CASA DE CULTURA DE O GROVE

A **Illa de Arousa**, metida dentro da ría, pouco afastada da costa e con boa topografía para a práctica agrícola, atopábase moi poboada, cando nas fins do ano 1752 se estaba alí a realizar o Catastro. Entre a veciñanza, había labradores puros, mariñeiros igualmente puros e labradores mixtos, que dedicaban tres meses do ano ós traballos da pesca. Cómpre facer unha aclaración ó respecto. Entendo por labradores puros aqueles que se dedican exclusivamente ó traballo das terras, aínda que, esporadicamente, baixen ás praias na procura de argazo ou de marisco para consumo propio; por mariñeiros puros entendo aqueles que viven exclusivamente do traballo do mar, aínda que posúan algo de terra que complementa a súa alimentación ou a do porco ou galiñas que procuran criar. Os labregos mixtos teñen terras e facenda, pero, naqueles meses de menor actividade, nos que sobran brazos no campo, procuran unha complementariedade económica e alimentaria no mar. Neste breve artigo, ocupareime, en exclusiva, dos que tiñan algunha relación importante coa pesca.

No *Interrogatorio* do Catastro, dísenos que había na Illa 47 mariñeiros e 46 labrego-mariñeiros, estes con dedicación ó mar de tres meses anuais. Os medios de produción cos que contaban eran 7 lanchas xeiteiras e 49 dornas. Dos aparellos non se fala, pero necesariamente terían que ser liñas, xeitos, nasas, cordas (palangres), betas, tramallos e rañas ou garabetas, que lles permitirían matar sardiña, faneca, congro, pescada, pinto, maragota, polbo e crustáceos. Había tres embarcacións, amais das citadas: unha barca de pasaxe e un patache ou barco de cuberta, co seu bote auxiliar, no que se “veneficia sardina al Reyno

de Portugal”. Era a barca propiedade do cura de San Xulián, D. Benito Pérez del Castillo, e traballaban nela catro homes: Andrés Franco, Francisco de Outeiro, Joseph de Otero e Domingo de Otero, sendo os tres primeiros do lugar da Igrexa e, cando menos os dous primeiros, labrego-mariñeiros e o último do lugar da Torre e mariñeiro. Esta actividade reportáballe ó cura, a efectos catastrais, 141 reais anuais e 37 a cada un dos tripulantes.

O patache era propiedade de Joseph Mougán, labrego-mariñeiro, de 50 anos, casado, con dous fillos, Matías e Victoriano, de igual dedicación, e unha filla. Andan a bordo, facendo a ruta de Portugal con sardiña, os tres, xunto cun fillo de Carlos Señoráns, outro de Dominga Fernández e un terceiro, Manuel Benito, fillo de Manuel de Leiro. Pódese dicir que o armador era un home con posibles, ó que se lle adxudican dous quiñóns polo barco (400 reais por ano), un cuarto de quiñón polo bote (50 reais), máis o quiñón del e dos fillos (600 reais); cada un dos tres mariñeiros levaban, obviamente, o seu quiñón de 200 reais por ano. O total que, no Catastro, se lle adxudica de utilidade ó patache suma, xa que logo, 1 650 reais ó ano. Sabemos que, amais deste traballo de transportistas, pescaban igualmente nas lanchas xeiteiras, cobrando, como tódolos mariñeiros, un real e medio por día, utilidade que se lle adxudica a todos, tanto que traballen en dornas como na lancha do cura ou nas do xeito. O que non se di en ningures son os días de traballo anuais que se lle adxudican ós mariñeiros; pola contra, ós labrego-mariñeiros eran tres meses. Sabemos que, en Padrón, ós tripulantes das dornas calculábenselle seis meses.

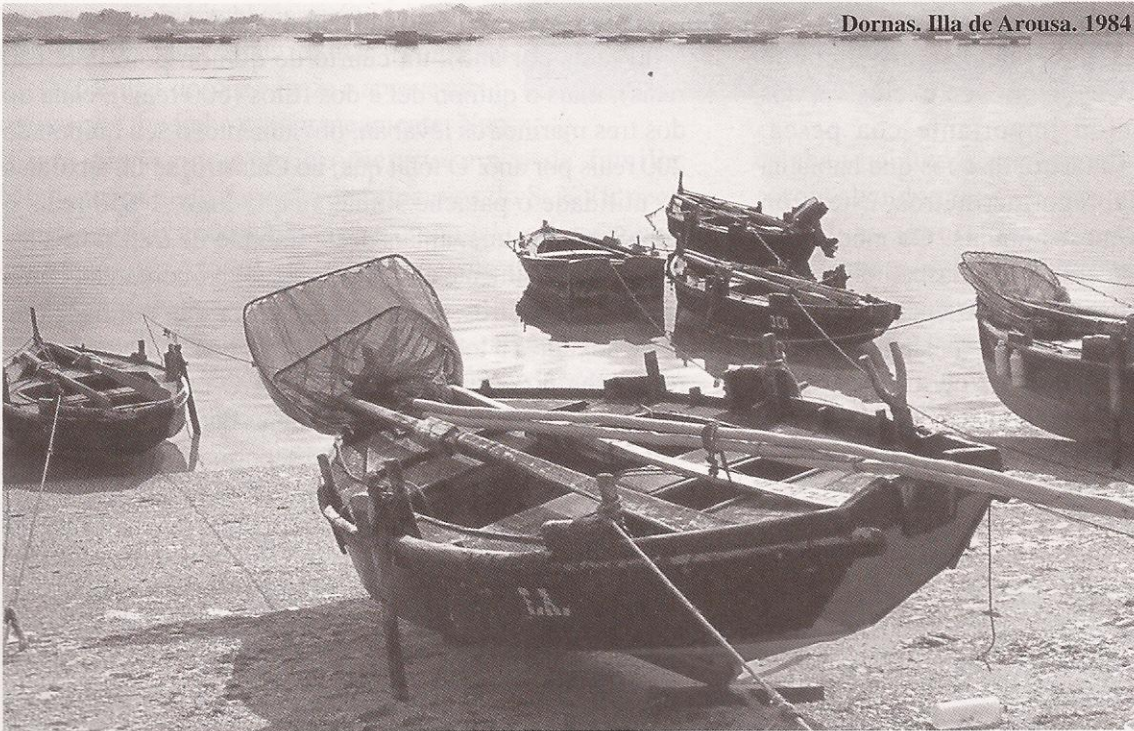
Illa de Arousa. 1983

Da lectura do *Persoal de Legos, Estados e Real de Legos*, non sempre absolutamente coincidentes, pódense tirar múltiples datos e conclusións. Vou eu agora fixarme, unicamente, nuns aspectos moi concretos. No *Real de Legos*, vemos que o número de lanchas, que no *Interrogatorio* eran 7, serían seis e media, o que evidentemente é un erro, e as dornas sumarían 51, dúas máis das que figuran no documento anterior. Constatamos tamén que as lanchas sardiñeiras, como aquí se lles chama, pertencían 4 delas ós labrego-mariñeiros e 2 e media (figura a media de Domingo Rial García, pero falta a outra media) a mariñeiros. Das 51 dornas, 26 eran de labrego-mariñeiros, 22 e media de mariñeiros e 2 e media non consta (figuran no *Real de Legos*, onde se citan os bens;

caso de Andrés de Cores, casado, de 50 anos e propietario dunha casa dun andar (dun “alto”) no lugar de Igrexario, con bastante terra, unha dorna, unha lancha xeiteira, dous bois, unha xovenca, unha vaca con cría, tres ovellas e dous porcos. Isto semella máis propio dun labrador, polo que non admira que a este traballo se dedique en exclusiva o seu fillo, tamén casado e, posiblemente, o criado menor que ten. Máis normal é o caso de Andrés de Sampedro, 50 anos, casado e cun fillo tamén mariñeiro, posuidor dunha casa no lugar da Igrexa (tamén dun andar), algo, moi pouco, de terra, unha dorna e un porco. Este podía ser un exemplo de mariñeiro puro. Veño de citar dúas casas de un andar das sete que aparecen no relatorio, sendo todas as demais, de mariñeiros e de labrego mariñeiros,

terreñas, é dicir, de planta baixa. Das outras catro, unha é a do labrego-mariñeiro Domingo de Dios, no lugar da Igrexa, home de 40 anos, casado, con tres fillos menores unha filla e un criado maior labrador; ten moita terra, unha lancha xeiteira, dous bois, unha becerra, dous porcos e dúas ovellas. Outra, no lugar da Torre, é de Ignacio de Dios, labrego-mariñeiro de 38 anos, casado, cun fillo menor e unha filla e dono de bastante terra, unha vaca con cría e un porco. Manuel de Leiro,

Dornas. Illa de Arousa. 1984

pero non no *Persoal de Legos*, onde se fai constar a profesión e a familia). Do anterior, aínda coas pequenas inexactitudes que fixen notar, podemos deducir que a capacidade inversora dos terrestres é superior á dos propiamente mariñeiros, xa que, aínda que por pouco, teñen a maior parte das embarcacións, cando só andan nelas tres meses ó ano.

En liñas xerais, vese unha maior riqueza entre os labrego-mariñeiros, como xa constatamos no citado Joseph Mougán, dono do patache; pero poderíamos mencionar moitos outros que eran propietarios de moita terra e facenda e que decidiron investir tamén no mar. Os máis pobres de todos os que figuran nos relatorios son os mariñeiros puros, pero entre estes tamén atopamos algúns con moitos bens,

seguramente labrador puro, pois figura aquí só por ter un fillo, Manuel Benito, que anda ó mar no patache de Joseph Mougán, ten casa dun andar na Torre, bastante terra, dous bois de labranza e dous porcos. O devandito Joseph Mougán ten tres casas, dúas en Pedra Serrada e outra no lugar da Torre; pero as tres son terreñas.

Certamente rico era o mariñeiro Miguel Suárez, de 40 anos, casado, cunha casa dun andar na Torre e outra máis, terreña, no mesmo lugar. Ten moita terra, unha dorna, unha vaca a medias en poder de Juan Ramos, outra en poder de Antonio Suárez, unha xovenca en poder de Lucas de Cores, dous bois, unha vaca con dúas crías, un porco e unha porca con dúas crías. Viven con el, amais da muller, a sogra, unha sobriña e un criado maior labrador.

Toda a poboación estudada estaba distribuída en catro lugares: 28 (17 labrego-mariñeiros e 11 mariñeiros) na Igrexa, 16 (7 labrego-mariñeiros, 7 mariñeiros e 2 incertos) na Torre, 9 (6 labrego-mariñeiros, 2 mariñeiros e 1 incerto) en Pedra Serrada e 3 (1 labrego-mariñeiro e 2 mariñeiros) en Igrexario. Dos demais non consta a residencia, por carecer de vivenda. Insisto en que só estou a estudar o que teña algunha relación co mar, non os campesiños puros. O número de veciños ou cabos de casa era de 70 (33 mariñeiros e 37 labrego-mariñeiros) e o total de persoas que conforman estes grupos estudados é de 305, correspondendo 170 ós labrego-mariñeiros e 135 ós mariñeiros.

Nun primeiro achegamento á cantidade de terra que cada veciño posúe, constatamos unha supremacía, lóxica, a favor dos labrego-mariñeiros, dos que 30 teñen moita fronte a 4 con pouca. A proporción entre os mariñeiros é de 14 con bastante, mentres que 12 teñen pouca ou ningunha. Novamente, vemos que as sumas non se corresponden coas cantidades do *Interrogatorio* (47 mariñeiros e 46 labrego-mariñeiros) nin do *Persoal de Legos* (33 veciños mariñeiros e 37 labrego-mariñeiros), por ser sacadas do *Real de Legos*, onde figuran os bens móbiles e as fincas rústicas e urbanas, de aí que a suma de veciños sexa menor: 60 que teñen algo, fronte a 33 que só dispoñen da súa forza de traballo, botando así a cantidade total de 93. Porcentualmente, teñen bastante terra o 65,2 % dos labrego-mariñeiros fronte ó 29,7 % dos mariñeiros. E aqueles supéranos tamén en cantidade de embarcacións.

A documentación constata tamén a práctica habitual de ter facenda á ganancia. Menciónanse 8 casos, cun total de 18-19 animais (non cadra a información), e nesta actividade si se produce un empate: catro de mariñeiros e catro de labrego-mariñeiros. O boi, vaca ou xovenca a medias están, case na súa totalidade, ó cargo de labregos puros. Este sistema practicouse ata

tempos moi recentes nos portos de mar, sendo un xeito habitual de capitalización e diversificación de bens, e sospeito que podería tamén ser unha manifestación das ansias do mariñeiro de ter propiedades en terra.

Con respecto á importancia económica da pesca na Illa, dispoñemos, segundo o Catastro, do seguinte: Cada mariñeiro, o mesmo os 47 de dedicación exclusiva como os 46 que só traballan tres meses ó ano, reciben de utilidade a cantidade de un real e dezasete marabedís (real e medio) por día de faena, os quiñóns do patache e do seu bote suman 450 reais por ano e o total das lanchas e dornas 11 340 reais por ano. A utilidade de 51 marabedís (real e medio) ó día que se regulaban a cada mariñeiro era certamente baixa, xa que, na altura, a dun peón era de 68 (dous reais), e, aínda que se compensara co quiñón de peixe, que tamén levaría para a casa, seguía sendo inferior á que se anotou en case tódolos portos veciños; así, en Padrón, Carril, Vilagarcía, Vilamaior, Vilanova, O Grove, Noalla, etc., por citar só portos limítrofes, eran 2 reais os que se regulaban; en Cambados, pola contra, regulaban

Illa de Arousa. 1984

igualmente real e medio ós das dornas, mentres que a utilidade dos das lanchas era de 3 reais. Se no *Interrogatorio* de Padrón se di que as dornas só traballaban seis meses ó ano, dos demais portos non se indica nada.

BAR LONXA

PORTONOVO

Teléf: 986724333

ESPECIALIDAD

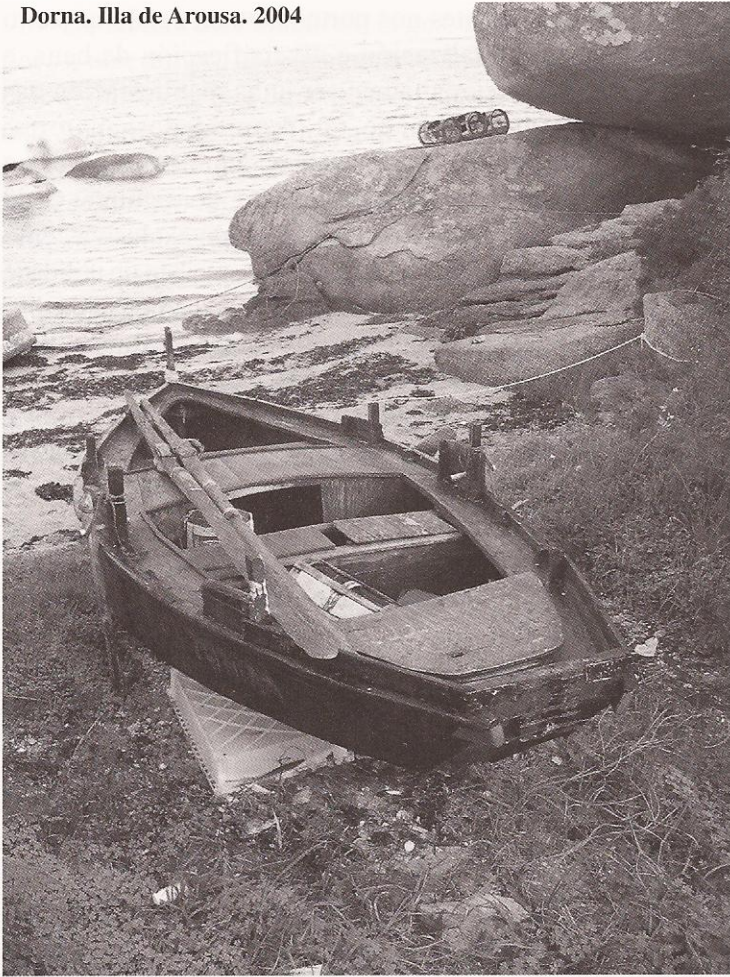
* ALBARIÑO

* PESCADITOS

* MARISCOS

EL PUERTO. CÓMODA TERRAZA

Dorna. Illa de Arousa. 2004

Aínda poderíamos seguir extraendo máis datos desta fonte documental, como o número de membros das unidades familiares, a cifra de animais domésticos, a extensión das terras de cultivo, etc. Teño en preparación un traballo de conxunto sobre toda a costa da provincia de Pontevedra e nel serán tratados outros moitos aspectos e, sobre todo, poderase ver o noso mar de xeito global, ó tempo que se farán notar as diferenzas entre portos⁵.

¹O documento de doazón, da Era DCCCCXXXVII (899 d.C), menciona, entre outras, "... insulam Aones cum ecclesia Sci. Martini; insulam Arauca cum ecclesia sci. Iuliani ibi fundata; item insulam Saluare cum ecclesia ibi sita, et ecclesiam sci. Vincentii in insula Ocobre cum dextris suis" (LÓPEZ FERREIRO, Antonio (1898): Historia de la Santa A.M. Iglesia de Santiago de Compostela. Tomo I. Santiago, Apéndices, páx. 47.

²Lembremos o artigo que publiquei nesta mesma revista, dando conta dunha cacería que os de Portonovo fixeron sobre os mouros que deron á costa na illa de Ons, naquel primeiro de maio de 1634: CALO LOURIDO, Francisco (2002): "Unha cacería de mouros na illa de Ons". Aunios. Nº 5. Asociación Cultural-Gastronómica PineirÓns, O Grove, pp. 52-54.

³Di así o documento, do 27 de febreiro de 938: "In Morratio medietatem de villa Bueo cum domos et intrinsecis eius... In Saliense in insula que dicent Loyxo XXX salinas que sunt in una corte ab integro. Piscarias de Ograva illas que fuerunt de regalengo quas nobis concessit rex domnus Hordonius..." (ANDRADE, José M. (1995): O Tombo de Celanova: Estudio introductorio, edición e índices (ss. IX-XII). Tomo I. Consello da Cultura Galega. Santiago, doc. 4. Con respecto ás pesqueiras do Grove, penso que se trataría dunha especie de comboas ou cercados, máis ou menos permanentes ou de quita e pon. Remito ós interesados en coñecer as primeiras referencias cronolóxicas dos portos galegos a CALO LOURIDO, Francisco (2003): "Achegamento á pesca, ós seus protagonistas e ós seus territorios (S. XII-XVI)". In CALO LOURIDO, F. (Coord.): Actas do Simposio de Historia Marítima do Século XII ao XVI. Pontevedra e o Mar. Concello de Pontevedra, Pontevedra, pp. 19-42.

⁴En todas partes é, hoxe, coñecida a illa como A Toxa, manténdose o vello topónimo nun dos hoteis alí emprazados. É sabida a tradición que narra a orixe da explotación das augas termais cloruradosódicas, a partir de 1842, na curación dun asno sarnoso que foi alí abandonado e, pouco tempo despois, veuse que estaba san.

⁵FONTES: Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Catastro do Marqués da Ensenada. Caixas 548 (Interrogatorio Xurisdición da Lanzada), 556, 653 e Libro 147 (Interrogatorio, Persoal e Real de Legos de San Xulián de Arousa).

Faro Punta Cabalo, Illa de Arousa. 2004

